

¹¹ *Mozsolics A.* Bronzefunde des...— S. 73, 74; *Mozsolics A.* Bronze- und Goldfunde...— S. 62, 63.

¹² *Florescu A.* Repertoriul culturii Noua — Coslogeni din România.— Călărași, 1991.— Fig. 98; *Hochstetter A.* Eine Nadel der Noua — Kultur aus Nordgriechenland. Ein Beitrag der späten Bronzezeit im Karpatenbecken.— Germania, 1981.— 59.— № 2.— S. 239—259.

¹³ *Hochstetter A.* Op. cit.— S. 243, 245.— Abb. 5: 1—7.

¹⁴ *Mozsolics A.* Der Bronzefund von Opalyi // AAH.— 1963.— T. 15.— Taf. 5: 5, 6.

¹⁵ *Bernjakovič K.* Bronzezeitliche Hortfunde vom rechtem Ufergebiet des oberen Theistales // SA.— 1960.— T. 8.— S. 358.— Taf. 14, 6.

¹⁶ *Bader T.* Epoca bronzului in nord-vestul Transilvaniei.— București, 1978.— Pl. 77, 15.

¹⁷ *Bader T.* Op.cit.— P. 100; *Mozsolics A.* Bronze- und Goldfunde...— S. 67.

¹⁸ *Demeterova S.* Influence de la culture dev Suciul de Sus dans la plaine de la Slovaquie orientale // SA.— 1984.— T. 32.— P. 36.— Pl. 6, 1.

¹⁹ *Кобаль И.* Бронзовые клады...— С. 94.

²⁰ *Кобаль И.* Курганний могильник бронзового віку поблизу с. Чомонин на Закарпатті // Науковий збірник Закарпатського краєзнавчого музею.— Ужгород, 1996.— Вип. 2.— С. 195—210.

²¹ *Kemenczei T.* Die Spätbronzezeit Nordostungarn.— Budapest, 1984.— S. 30, 33.

²² *Bona I.* A honfoglalás előtti kultúrák és népek.— Szabolcs — Szatmár — Bereg megye monographiaja.— Nyiregyháza, 1993.— S. 83, 84.

²³ *Soroceanu T.* Die Fundumstände bronzezeitlicher Deponierungen. Ein Beitrag zur Hortdeutung beiderseits der Karpaten.— Bronzefunde aus Rumänien.— Berlin, 1995.— S. 15—58; *Mozsolics A.* Vervahr oder Opferfunde // AAH.— 1987.— T. 37.— S. 93; *Bader T.* Neue Bronzefunde in Nordwestrumänien // Studien zur Metallindustrie im karpatenbecken und benachbarten Regionen.— Budapest, 1996.— S. 278—281.

²⁴ *Kobal' J.* Skarby brazowe Zakarpacia (Ukraina). Problem interpretacyi // Beitrage zur Deutung der bronzezeitlichen Hort- und Grabfunde in Mitteleuropa.— Krakow, 1997.— S. 120—122.

²⁵ *Soroceanu T.* Op. cit.— S. 15—58.

Одержано 14.05.98

НОВІ АРХЕОЗОЛОГІЧНІ МАТЕРІАЛИ ЗІ СКІФСЬКИХ ПОХОВАНЬ

С. І. Андрух, О. П. Секерська

Визначення кісток тварин зі скіфських поховань провадилися здавна. Проте більшість подібних досліджень обмежувалась констатацією виду тварини, без вказівки на інші дані — вік, стать, частини кістяка тощо. В останні роки дослідники запропонували на підставі вивчення кісток тварин з поховань розв'язувати багато інших питань, серед яких — визначення фізичного типу тварин, складу харчування, сезону здійснення поховання, тривоти та ін.¹

Метою даної праці є: використання кількісних даних кісткових решток для уточнення видового складу стада та, виходячи з цього, типу господарства окремих груп скіфів; уточнення специфіки напувної їжі у поховальному ритуалі; реконструкція фізичного типу окремих тварин; зіставлення даних археозоології з деякими ідеологічними уявленнями скіфів.

© С. І. АНДРУХ, О. П. СЕКЕРСЬКА, 1999

Важливість використання археозоологічних матеріалів є очевидною. Саме на їх підставі у сукупності з даними матеріальної культури, аналізом кліматично-географічних факторів та ін. Н. А. Гаврилук розробила базову концепцію розвитку економіки скіфів, провідною галуззю якої на певному етапі було скотарство². Перше зведення кісткових решток з 272 поховань (на обліку — 618 поховань з 34 курганных могильників) подано дослідницею у більш ранній праці³. Відзначимо, проте, що хоча розглянуті нею пам'ятки мають у своєму складі цікаві матеріали та «кооплюють практично всю степову Скіфію»⁴, вони представляють окремі її регіони дуже нерівномірно. Найбільша кількість їх міститься у Херсонській та Дніпропетровській областях, значно менше — у Запорізькій та Миколаївській, а Одеська область залишилася поза увагою. Водночас, накопичені та вивчені в останні два десятиліття археозоологічні колекції зі скіфських могильників дозволяють частково закрити лакуни, які є, та доповнити попередні дослідження.

Перш ніж перейти безпосередньо до аналізу одержаних даних, треба підкреслити, що кістки тварин з поховань є особливою групою матеріалів, до інтерпретації якої слід підходити з великою обережністю. Через обмеження відомостей про традиції вона не дає, як правило, відбиття реальної картини скотарсько-мисливської діяльності населення, але принаймні дозволяє простежити основні напрямки у розвитку господарства.

У цій праці використано археозоологічні колекції з територіально віддалених скіфських могильників — Мамай-гора, розташованого поблизу Кам'янського городища, та групи з Дунай-Дністровського межиріччя⁵. Видовий склад тварин та кількість визначених решток сумарно наведено у табл. 1, в якій враховано всі категорії матеріалу — кістки тварин, що супроводжують господарів, залишки напутньої їжі та тризни із ровів і насипів курганів.

При розкопках могильника Мамай-гора кістки тварин зафіксовано у 177 похованнях. З них напутню їжу виявлено у 171, рештки тварин, що супроводжували небіжчика — у 6. Залишки тризни знайдено також у заповненні ровів та насипах курганів.

Археозоологічний матеріал з території Дунай-Дністровського межиріччя походить з могильників Плавни I, Курчі, Дервент, Кутурлуй, Мрсенота Могила, Градешка, Дивізія, Кубей та ін. Треба відзначити, що, незважаючи на значну кількість розкопаних могильників, рештки фауни зафіксовано тут у невеликій кількості, хоча наявність жертвовної їжі загалом є характерною рисою скіфського поховального обряду⁶. Очевидно, цьому сприяла погана збереженість кісток, з одного боку, та складність розподілу фрагментованих решток людини та тварини, часто пересунутих гризунами та грабіжниками, — з іншого. Загалом вдалося виділити 48 поховань з напутнього їжею, чотири — з рештками тварин, що супроводжували небіжчиків, та крім того, у двох випадках зафіксовано тризну.

Порівняємо одержані дані. У могильнику Мамай-гора напутню їжу представлено рештками коней (37 поховань), великої рогатої худоби (81 поховання) та овець (53 поховання). Іноді до могил вміщували частини туш різних тварин — у 5 похованнях були кістки великої рогатої худоби та вівці, у 4 — коня та великої рогатої худоби, в 1 — коня й вівці, ще в 1 — коня, великої рогатої худоби та вівці. У деяких випадках в одному похованні були рештки двох особин одного виду: кістки від двох коней знайдено у 2 похованнях; від двох овець — в 1; від двох особин великої рогатої худоби — у 3. Ще в одному похованні зафіксовано кістки від трьох особин великої рогатої худоби. У 5 випадках відзначено фрагменти ребер великого копитного — коня або великої рогатої худоби.

У 48 похованнях з напутнього їжею з могильників межиріччя Дністра та Дунаю представлено той же видовий склад тварин. Кістки коня зафіксовано у 17 могилах, причому у 2 з них містилися також рештки вівці, у 2 — великої рогатої худоби. У 27 похованнях виявлено рештки великої рогатої худоби, у 4 з них були також кістки вівці, у 3 похованнях відзначено тільки кістки вівці.

Загалом, на Мамай-горі напутню їжу складали велика рогата худоба (46,5%), вівці (29,2%), коні (21,1%).

У Дунай-Дністровському межиріччі основну частину визначених видів також становить велика рогата худоба (54,3%), дещо менше коней (31,4%), вівці посідають третє місце (14,3%). Таким чином, одержані дані відрізняються від відомих за літературою.

Так, у матеріалах могильників, розглянутих Н. А. Гаврилук, основна частина тварин, яких використовували як напутню їжу, представлена кіньми (41,7%), далі йдуть вівці (32%), а великій рогатій худобі належить тільки 23,8%⁶. Матеріали представлених тут пам'яток, незважаючи на їх локалізацію у різних зонах з різними харчовими ресурсами, демонструють переважання решток великої рогатої худоби, в той час як вживання м'яса коня як напутньої їжі відходить на Мамай-горі на третє місце, а на пам'ятках Одеської області — на друге. Щоправда, заради чистоти досліду, треба відзначити, що для Мамай-гори розраховано відсоткове співвідношення кісткових решток тільки з поховань. Якщо включити до розрахунків знахідки конячих кісток з ровів та насипів курганів (свідчення тризн), то кінь посідає друге місце. Але переважна кількість цієї категорії археозоологічних матеріалів сконцентрована всього у трьох курганах. Основні поховання у них належать особам вищого соціального статусу, ніж основна маса населення, похованого на території могильника. Факт переважання у напутній їжі м'яса коней у багатих похованнях, а у бідних — м'яса великої рогатої худоби, вже відзначався Н. А. Гаврилук⁷. Тобто у даному випадку цілком слушно стверджувати, що ця ознака має соціально-ранжований відтінок та дозволяє говорити про переважання у стаді заможних представників суспільства коней та овець, а у стаді пересічного населення — великої рогатої худоби та овець. Подібний факт добре відомий за етнографічними матеріалами. У світлі даних про різку майнову диференціацію скіфського суспільства у IV ст. до н. е. масове зубожіння населення та перехід частини кочовиків до напівкочового способу життя, закономірно стає зміна видового складу стада у суспільствах напівкочовиків взагалі, що яскраво демонструють не тільки матеріали поселень⁸, але й розглянутих нами могильників.

Суттєві відмінності одержаних нами даних від наявних у літературі свідчать, з одного боку, на ко-

* Висловлюємо вдячність А. В. Гудковій та Л. В. Субботіну за можливість ознайомитися з археозоологічними матеріалами.

ристь висунутого Н. А. Гаврилук положення про існування в Скіфії поряд з напівкочовим господарством кочового скотарства, поширеного на великих просторах відкритого степу⁹, а з іншого — про переважання напівкочового скотарства у Нижньому Подніпров'ї та Нижньому Подунав'ї. Щодо останнього регіону вже підкреслювалося, що ландшафтно-кліматичні умови та харчова база його були більш сприятливі для розведення великої рогатої худоби та непридатні для ведення суто пастушачого господарства¹⁰.

Вважаємо за необхідне звернути особливу увагу на матеріали Дунай-Дністровського межиріччя. На жаль, цей регіон залишився поза полем зору Н. А. Гаврилук. Хоча нею й були визначені територіальні межі степової Скіфії¹¹, але зосередивши зусилля на аналізі та інтерпретації переважно пам'яток Нижнього Подніпров'я, дослідниця оминула увагою інші райони. Дуже лаконічна характеристика економічного розвитку деяких з них (зокрема Криму, Нижнього Подністров'я, Подоння та районів, що прилягали до грецьких полісів) подано в інших працях¹². Стосовно ж західної периферії Скіфії, відзначивши малопродуктивність її пасовищ і відповідно нечисленність населення, а також у контексті аналізу водних ресурсів, підкресливши значущість річок (Дунаю, Дністра — *Авт.*) як розмежувачів пасовищних територій, дослідниця більше до цього регіону не зверталася.

Розглядаючи Буджацький степ як складову частину Скіфії, відзначимо, що до нинішнього часу тут відомо понад 300 скіфських поховань¹³ (без урахування пам'яток лівобережжя Дністра). Основну кількість їх зафіксовано менш ніж за 10 років польових досліджень, після запровадження М. М. Фокесвим практики розкопок могильників з повністю знівельованими насипами. Це число далеко не повно відбиває ступінь заселеності регіону, через те, що багато пам'яток не розкопано до кінця (яскравий приклад — Дивізія), інші ж відомі тільки за розвідками. Переважна більшість поховань входить до складу могильників, що функціонували тривалий час, і тільки незначне число представлено в поодиноких курганах, розкиданих у степу.

Могильники розташовувалися у пониззях степових річок та в місцях переправ через Дністер та Дунай. Різне зростання густоти населення в IV ст. до н. е. поява могильників родоплемінних груп, концентрація одночасно існуючих кладовищ на незначній відстані одне від одного (5—10 км), є яскравим доказом розмежування пасовищних угідь між окремими колективами та неможливості подальшого існування суто кочового скотарства¹⁴. Чудово усвідомлюючи умовність наведених цифрових даних про видовий склад стада у пам'ятках Буджацького степу, через те, що оброблений матеріал далеко не повний, втім відзначимо, що такий великий відсоток великої рогатої худоби, непридатної для тривалих перекочів, очевидно, не є випадковим і відбиває домінуючу тенденцію у розвитку господарства, а саме, перехід до напівосілого скотарства. Цей процес посилюється до середини IV ст. до н. е. Так, якщо для пам'яток першої половини сторіччя притаманне практично рівне співвідношення кісткових решток та великої рогатої худоби, а іноді й вівці, то для комплексів середини — другої половини IV ст. до н. е. спостерігається явне переважання великої рогатої худоби.

Крім археозоологічних матеріалів додаткові свідчення про перехід скіфів до напівосілого способу життя можна отримати з інших джерел. Зокрема, у пониззях Дунаю відомі безкурганні поховальні комплекси — могильник Ізмаїл, частина поховань з могильника Курчі II¹⁵, більш характерні для осілого населення. На жаль, пам'ятки осілості скіфів у даному регіоні майже не досліджувалися. Проте, на підставі відкриття скіфських стійбищ поблизу с. Етулія та Нагорне, знахідок скіфської кераміки на гетьських пам'ятках Новосельське I, Орловка, Алчедар, Південне, Ханська, Бутучени¹⁶ тощо, можна говорити про осідання як моноетнічних груп скіфів, так і розселення їх упереміш із гетами.

Додатково нагадаємо, що раніше ми вже висловлювали припущення про поступове проникнення гетів у Буджацький степ та осідання у придатних для землеробства долинах степових річок ще в період панування тут скіфів. Це процес збігав з переходом скіфів до напівосілості й був викликаний пошуком взаємовигідних варіантів співіснування та необхідністю інтенсивного використання земель¹⁷. Це положення знайшло підтримку у розробках А. І. Мелюкова¹⁸ та наочно підтверджується при зіставленні карт скіфських¹⁹ та гетьських²⁰ пам'яток.

Тобто, на певному етапі розвитку регіону можна говорити про перехід до комплексного використання природних ресурсів скіфами та гетами з безумовним включенням в цей процес (у прибережній частині) грецьких колоністів.

На закінчення цього історико-господарського екскурсу наведемо низку свідочств давніх авторів, що доповнюють картину занять населення регіону. Всі вони містяться в епізодах, що висвітлюють вторгнення скіфів у Фракію. Як допомогу, що прийшла до скіфського війська названо «землеробів та коневодів»²¹, або жінок, дітей та нестройову юрбу зі стадами віслюків та биків²². Серед трофеїв, взятих Филипом II після перемоги над Атеєм, згадано 20 тис. породистих кобилець²³. Таким чином, ці дані, у сукупності з наведеними вище, також свідчать про комплексний розвиток господарства.

Повертаючись до аналізу археозоологічних матеріалів, відзначимо, що деякі дані про напрямки розвитку скотарства можна отримати і при порівнянні вікового складу стада тварин, м'ясо яких клалося до поховань як напугня йка або вживалося під час тризні.

На Мамай-горі переважають кістки дорослих коней та овець і напівдорослих особин великої рогатої худоби. Деяко іншу картину отримано на пам'ятках Дунай-Дністровського регіону. За абсолютного домінування кісток дорослих коней та овець, для великої рогатої худоби відзначено також в основному кістки дорослих особин (понад 55%). Ці дані показують, що в утриманні стада коней та овець у населення Нижнього Подніпров'я та Дунай-Дністровського регіону спостерігається певна схожість. Стосовно ж великої рогатої худоби, то з певною обережністю можна говорити, що якщо у населення, яке залишило Мамай-гору, переважав м'ясний напрям, то у Дунай-Дністровському межиріччі міг розвиватися ще й м'ясо-молочний. Відзначимо також, що враховуючи вагові характеристики різних видів тварин та відсоткове співвідношення кісткових решток на поселеннях і в похованнях, можна вважати, що вівця у м'ясному раціоні (а, можливо, і в господарстві) скіфів IV ст. до н. е. посідала незначне місце²⁴.

* Повідомлення І. В. Бруяко та В. П. Хахей, за яке висловлюємо їм щиро вдячність.

Простежується також певна тенденція у виборі частин туш, призначених для напугної їжі. Явна перевага надавалася верхній половині лівої передньої кінцівки з лопаткою та частиною ребер.

Таким чином, у похованнях фіксується наступний набір кісток: лопаткова, плечова, променева, літкова та кілька ребер. Даний набір є характерним для всіх видів тварин, що використовувалися як напугна їжа при здійсненні поховань на Мамай-горі. Іноді до могили вміщували інші частини туш — праву передню, задні кінцівки, нижню щелепу. Так, серед великої худоби ліва сторона передньої кінцівки відзначена у 47 випадках, серед коней — у 27, овець — у 33. Сполучення «ліва передня кінцівка» і «огузок» (з фрагментом тазової кістки) відзначено у великій рогатій худобі у 9 випадках, у коней — у 3, овець — у 2. Верхня частина правої передньої кінцівки у великій рогатій худобі та коней зафіксована в 1 випадку, у овець — у 2. Права сторона передньої ноги і тазова частина відзначені тільки один раз у великій рогатій худобі.

У поховальному обряді перерахованих вище могильників Буджацького степу перевагу надавали також лівій стороні туш. Так, кістки лівої передньої кінцівки трапились у 8 випадках у великій рогатій худобі та у 6 — у коней. Кістки лівої задньої кінцівки зафіксовано відповідно у 7 та 2 похованнях.

Серед тварин, які супроводжують похованого, у Нижньому Подунав'ї відзначено коня (3 поховання) та собаку (4 поховання), на Мамай-горі — черепаха, коня та собаку (відповідно 4, 2, 2 поховання).

Для реконструкції фізичного типу коней придатні рештки з поховання 1 кургану 29 могильника Мамай-гора, де на дні вхідної ями повністю зберігся кістяк дорослої, за класифікацією А. А. Браунера²⁵, напівтонконогій кобили. Висота особини у холці — 128,3 см. За градацією В. О. Вітта²⁶, вона належить до малорослих коней. За співвідношенням різних вимірів п'ясткової кістки даний екземпляр був ближчий до коней бігового типу²⁷.

Виміри окремих цілих кісток кінцівок коней з Мамай-гори показують, що у похованні 2 кургану 13 було знайдено рештки коня висотою 128,8 см, у похованні 1 кургану 90 — 131,3 см, обидві особини дорослі. Напівдоросла особина з поховання 1 кургану 95 була напівтонкононою, висотою у холці 129,9 см.

У Нижньому Подунав'ї з п'яти особин коней, зріст у холці яких вдалося обчислити, одна належить до групи дрібних. Висота решти перебуває в межах групи малорослих: 128,9—135,2 см. Одна особина напівтонконога, дві — середньоногі, одна — тонконога.

На жаль, сильна фрагментованість черепів та кісток кінцівок собак з могильників Нижнього Подунав'я не дозволяє виміряти їх.

На Мамай-горі рештки собак зафіксовано у двох випадках: похованні 1 кургану 3 та похованні 3 кургану 5. Обидві особини дорослі. Збереглися черепи з нижніми щелепами та деякі цілі кістки кінцівок. Череп з поховання 1 кургану 3 фрагментований та має сліди перебування у вогні. Виміри черепів наведено у табл. 2. Виміри кісток кінцівок дозволяють обчислити, користуючись коефіцієнтами Кудельки²⁸, висоту особин у холці. Собака з поховання 1 кургану 3 досягала 72,8 см у холці, особина з поховання 3 кургану 5 була помітно нижчою — 59,7 см. Виміри черепів дозволяють стверджувати, що перша собака за типом ближча до борзих, досліджених А. А. Браунером²⁹, тоді як друга за абсолютними та відносними величинами показує певну схожість з невеликими південноруськими вівчарками та черепом «греко-скіфської собаки» з Неаполя Скіфського. Загальна довжина черепа псових борзих, за А. А. Браунером, становить 220—231, основна — 195—227 мм. У дослідженого нами екземпляра з поховання 1 кургану 3 основна довжина сягає 201,6 мм, морфологічна мізкова вісь — 119,7 мм, морфологічна лицьова вісь — 110,7 мм. У псових борзих останні два параметри перебувають у межах 110—128 та 117—132 мм відповідно. Взагалі, у собак і анатомічна, і морфологічна мізкові осі більші, ніж у вовків. Це відбувається, очевидно, внаслідок укорочення лицьової частини черепа. Тільки у борзих собак спостерігаються винятки. За даними деяких інших вимірів, череп з вказаного поховання також виявляє схожість з псовими борзими. Виміри екземпляра з поховання 3 кургану 5 близькі до параметрів невеликих південноруських вівчарок. Так, найбільша довжина черепа в них становить у середньому 233 мм та коливається від 220 до 241 мм. Основна довжина черепа у греко-скіфського собаки з Неаполя Скіфського дорівнює 187 мм, у південноруських вівчарок — коливається у межах 197—212 мм. Показчик Адлерберга для черепа собаки з поховання 3 кургану 5 значно перевищує 20%, що є характерною ознакою вовкоподібних собак.

Археозоологічні матеріали з поховальних комплексів скіфського часу неодноразово притягувались як для реконструкції ідеологічних уявлень скіфів, так і для порівняння їх з віруваннями інших народів³⁰.

Звичай вміщувати до поховань тварин або їхні частини за принципом «частина заміщає ціле» є дуже поширеним у скіфів та бере свій початок у віруваннях давніших народів. Зародження цієї традиції слід віднести до доби каменя (мустьє), причому знайдені у похованнях того часу рештки тварин — окремі зуби або щелепи з зубами тощо свідчать про те, що у даному випадку мають місце саме ритуальні підношення³¹.

У досліджених нами колекціях трапились залишки жертвних поховань черепак, коней, собак. Дослідження, присвячене культурі черепак, з використанням матеріалів Мамай-гори нещодавно проведено В. М. Андрєєвим³².

Важливу роль у поховальних ритуалах багатьох народів з найдавніших часів відіграє кінь³³. Його місце у поховальній практиці скіфів відзначав ще Геродот³⁴. Давні греки вважали цю тварину «гінцем смерті». У колісницю Аїда було запряжено чорних коней, а Гекату часто зображували з кіньською головою. Знайдене у кургані 4 Мамай-гори поховання обезголовленого коня, можливо, пов'язане з його апотропейними функціями. Сенс обезголовлення пояснюється вірою у могутню силу, вміщену в голову коня або собаки, які оберігають небіжчика від злих сил та грабників. Подібні вірування, як відзначає Ш. Бекезі, зберігалися на території Угорщини аж до середньовіччя³⁵. Їх відгомін можна зустріти на Близькому Сході, де жердина з кіньським черепом, що виступає як оберіг, встромляється в землю.

Поховання собак на скіфських некрополях трапляються відносно часто. Звичай ховати собак разом з господарем широко відомий за похованнями скіфів у Нижньому та Середньому Подніпров'ї, Криму, Нижньому Подунав'ї. К. Ф. Смирнов писав про те, що собака супроводжував свого господаря до потойбічного світу як вірний помічник та власність³⁶. У давніх греків собака був атрибутом Гекати

та зображувався на саркофагах як вісник смерті. Душі померлих, за їхніми уявленнями, з'являлися на некрополях у вигляді собак, які супроводжували богиню Гекату³⁷. У римлян охоронниці дому — Лари, що слугували втіленням душ померлих, зображувались одягненими у собачі шкури; їхнім символом був собака, який стояв поряд³⁸.

Підводячи підсумок, можна констатувати, що археозоологічні матеріали зі скіфських могильників є надзвичайно перспективною джерельною базою для реконструкції багатьох сфер життя скіфського суспільства.

Вони дозволяють уточнити наші уявлення про особливості поховального обряду скіфів, накреслити шляхи пошуку аналогій та розбіжностей ідеологічних уявлень скіфів та інших народів. Першочергове значення кісткові рештки мають для реконструкції фізичного вигляду тварин та визначення видового складу скіфського стада у часі та просторі. Ці дані у сукупності з археологічними та писемними джерелами дають можливість для дослідження економічного розвитку Скіфії взагалі та виділення регіональних особливостей, обумовлених різноманітністю екологічних, політичних, етнічних та інших факторів.

Табл. 1. Рештки тварин зі скіфських могильників *

Вид тварин	Межиріччя Дністра та Дунаю	Мамай-гора
Кінь	160/21	386/62
Велика рогата худоба	82/27	411/88
Вівця	34/9	211/54
Собака	68/6	89/2
Великі копитні, ближче невизначені	-	6/6
Черепашка	-	51/4
Усього	344/63	1154/216

Табл. 2. Виміри черепів собак з Мамай-гори.

Вимір	Кург. 3 пох. 1		Кург. 5 пох. 3	
	мм	%	мм	%
Загальна (тімenna) довжина	-	-	212,5	-
Основна довжина	201,6	100	185,8	100
Морфологічна вісь мізкової частини	119,7	59,37	105,8	56,9
Морфологічна вісь лицьової частини	110,65	54,88	110,2	59,3
Орбітальна довжина лицьової частини	102,0	10,59	96,35	51,85
Довжина піднебіння	111,85	58,77	105,26	56,64
Довжина носового шва	75,8	37,59	74,8	40,26
Довжина носових кісток	-	-	84,9	45,69
Ширина носових спереду	-	-	20,35	10,95
Ширина рила між крайніми різцями	24,25	12,03	26,8	14,26
Ширина морди між іклами	33,8	16,76	40,4	21,74
Ширина морди між Р ₁	32,1	15,92	36,2	19,48
Ширина морди між нижньо-вічковими отворами	37,3	18,5	43,7	23,52
Найбільша ширина морди	62,5	31,02	68,4	36,81
Міжорбітальна відстань	37,45	18,57	41,0	22,1
Ширина лоба	58,4	28,96	55,6	29,92
Найменша відстань за орбітами	44,2	21,92	37,5	20,18
Найбільша ширина черепа	65,0	32,24	70,4	37,89
Вилична ширина	-	-	111,3	59,90
Потилична ширина	-	-	56,4	30,35
Показчик Адлерберга	-	-	-	43,4
Довжина хижацького зуба за коронкою	16,8	-	17,5	-

* У чисельнику — кількість кісток, у знаменнику — кількість особин.

Примітки

¹ Гаврилюк Н. А. Пища степных скифов // СА.— 1987.— № 1; Гаврилюк Н. А. Домашнее производство и быт степных скифов.— К., 1989.— С. 13, 14, 32—35, 37, 38, 92—95; Секерская Е. П. Некоторые аспекты изучения фаунистических остатков из погребений (по материалам могильника Нагорное II) // Древнейшие общности земледельцев и скотоводов Северного Причерноморья.— К., 1991.— С. 232, 233; Секерская Е. П. Анализ остатков лошадей из курганов скифской знати // Древности степного Причерноморья и Крыма.— Запорожье, 1992.— Вып. III.— С. 187—191.

² Гаврилюк Н. А. Домашнее производство и быт степных скифов; Гаврилюк Н. А. Скотоводство степной Скифии.— К., 1995.

³ Гаврилюк Н. А. Пища степных скифов.— С. 21—23.

⁴ Там же.— С. 21.

⁵ Ольховский В. С. Погребально-поминальная обрядность населения степной Скифии (VII—III вв. до н. э.).— М., 1991.— С. 106, 116.

⁶ Гаврилюк Н. А. Пища степных скифов.— С. 23.— Табл. 1; Гаврилюк Н. А. Домашнее производство и быт ...— С. 33; Гаврилюк Н. А. Скотоводство...— С. 81.— Табл. 4.

⁷ Гаврилюк Н. А. Пища степных скифов.— С. 23; Гаврилюк Н. А. Домашнее производство и быт ...— С. 33.

⁸ Гаврилюк Н. А., Былкова В. П., Кравченко С. Н. Скифские поселения IV в. до н. э. в Степном Поднепровье.— 1.— К., 1992.— Табл. 3; Гаврилюк Н. А. Скотоводство...— Табл. 4.

⁹ Гаврилюк Н. А. Скотоводство...— С. 75, 79, 80, 86, 109, 113, 114.

¹⁰ Гаврилюк Н. А. Скотоводство...— С. 23; Бруяко И. В. Демография и экономика населения Северо-Западного Причерноморья во второй половине VII — начале III вв. до н. э.— Автореф. дис. ... канд. ист. наук.— СПб., 1993.— С. 10, 11.

¹¹ Гаврилюк Н. А. Скотоводство...— С. 18, 34.

¹² Гаврилюк Н. А. Домашнее производство...— С. 93; Гаврилюк Н. А. Еколого-економічний аспект історії степової Скіфії // Археологія.— 1997.— № 1.— С. 41.

³ Редина Е. Ф. Погребальный обряд скифов Днестро-Дунайских степей Поднепровья и Подунавья // Археологические памятники степей Поднепровья и Подунавья.— К., 1989.— С. 26.— Карта; Андрух С. И. Нижнедунайская Скифия в VI — начале I в. до н. э.— Запорожье, 1995.— С. 24.— Рис. 1.

¹⁴ Бруяко И. В. Указ. соч.— С. 10, 11, 16.

¹⁵ Андрух С. И. Указ. соч.— С. 28, 29.

¹⁶ Сальников А. Г. Итоги полевых исследований у с. Пивденное (1960—1962 г.) // МАСП.— 1966.— Вып. 5.— С. 202; Мелюкова А. И. К вопросу о границе между скифами и гетами // Древние фракийцы в Северном Причерноморье.— М., 1969.— С. 73; Никулицэ И. Т. Северные фракийцы в VI—I вв. до н. э.— Кишинев, 1987.— С. 102.

¹⁷ Андрух С. И. До питання про перебування скіфів у Північно-Західному Причорномор'ї // Археологія.— 1991.— № 1.— С. 30, 31; Андрух С. И. Нижнедунайская Скифия...— С. 69—71.

¹⁸ Мелюкова А. И. К вопросу о скифо-фракийских взаимоотношениях в IV— начале III в. до н. э. // Проблемы скифо-сарматской археологии Северного Причерноморья.— Запорожье, 1994.— С. 131; Мелюкова А. И. Новые данные о скифо-фракийских взаимоотношениях в IV—III вв. до н. э. // РА.— 1995.— № 1.— С. 29.

¹⁹ Андрух С. И. Нижнедунайская Скифия...— Рис. 1.

²⁰ Никулицэ И. Т. Указ. соч.— Карта 3.

²¹ Ρολυαεν.— II, 44, I.

²² Frontinus.— II, 4, 20.

²³ Justin.— IX, 2, 16.

²⁴ См. : Цалкин В. И. Древнее животноводство племен Восточной Европы и Средней Азии.— М., 1966.— С. 77; Кузьмина Е. Е. Древнейшие скотоводы от Урала до Тянь-Шаня.— Фрунзе, 1986.— С. 33; Кузьмина Е. Е. Экология степей Евразии и проблема происхождения номадизма. II. Возникновение кочевого скотоводства // ВДИ.— 1997.— № 2.— С. 89.

²⁵ Браунер А. А. Материалы к познанию домашних животных России. Лошадь курганных погребений // Записки Общества Сельского хозяйства Южной России.— Херсон, 1916.— Т. 86.— Вып. 1.— С. 107.

²⁶ Витт В. О. Лошади Пазырыкских курганов // СА.— 1952.— Т. XVI.— С. 172, 173.

²⁷ Андреева Е. Г. О строении костей некоторых диких и домашних млекопитающих // Труды лаб. генетики.— 1933.— Вып. 1.— С. 294—296.

²⁸ Чемьртан Г. Д. Собаки энеолита Молдавии // Фауна позднего кайнозоя междуречья Днестр — Прут.— Кишинев, 1989.— С. 22.

²⁹ Браунер А. А. Домашние собаки палеарктики // Записки Одесского общества естествоиспытателей.— 1928.— Т. 44.— С. 335.

³⁰ Ольховский В. С. Указ. соч.— С. 159, 160.

³¹ Массон В. М. Экономика и социальный строй древних обществ.— Л., 1976.

³² Андреев В. Н. О культуре черепахи у скифов // Проблемы скифо-сарматской археологии Северного Причерноморья.— Запорожье, 1994.

³³ Die Indogermanen und Pferd. Acten des Internationalen interdisziplinären Kolloquium. Freie Universität Berlin. 1—3 juli 1992.— Budapest, 1994; Georgieva R. Opfergabe von Tieren im thrakischen Bestattungsbrauchtum (Ende des 2. Bis 1. Jahrtausend V. Chr.) // PZ.— 1995.— Bd. 70.— H. 1.— P. 115—135.

³⁴ Herod., IV, 71—72. О значимости лошади в идеологии скифов свидетельствует также эллинский вариант этногонической легенды (Herod., IV, 8—9).

³⁵ Bóronyi S. Eine analogie der arpadengeitlichen ungarischen sitte: aufgespiesste pferdekopfe in nahostlichen dörfem // Mitteilungen des archäologischen instituts der ungarischen akademie der wissenschaften.— 1980.— Bd. 8/9.— P. 161—164.

³⁶ Смирнов К. Ф. Савроматы: ранняя история и культура савроматов.— М., 1964.— С. 102.

³⁷ Лосев А. Ф. Античная мифология в ее историческом развитии.— М., 1957.— С. 42.

³⁸ Литвинский Б. А., Седов А. В. Культы и ритуалы Кушанской Бактрии (погребальный обряд).— М., 1984.— С. 163.

Одержано 22.09.97

НОВІ АРХЕОЛОГІЧНІ ДАНІ ПРО РИМСЬКУ ЗАЛОГУ ТІРИ

В. М. Зубар, Н. О. Сон

Включення античних держав Північного Причорномор'я в орбіту римської політики призвело до того, що в Тірі, Ольвії, Херсонесі, а також в деяких інших пунктах регіону в II — першій половині III ст. було розміщено римські залоги, які формувалися, як свідчать епіграфічні пам'ятки, з підрозділів Ме-зійської армії Римської імперії¹. Однак, крім латинських написів, де згадуються римські військові підрозділи або окремі військовослужбовці, важливим джерелом з питання про римську військову присутність є археологічні матеріали. Це споруди, пов'язані з діяльністю римських військовослужбовців на